

- Domaneantu C.* Un Sanctuaire Hellénistique du Cite de Nuntasi II (comm. d'Istria, dep. De Constanta) // *Dacia*. — 1993. — 37. — P. 59—78.
- Rotroff S.I.* Hellenestic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls // *The Athenian Agora*. — XXII. — Princeton, 1982.
- Rotroff S.I.* Hellenestic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // *The Athenian Agora*. — XXIX. — Princeton, 1997.
- Rotroff S.I.* Hellenestic Pottery. The Plain Ware // *The Athenian Agora*. — XXXIII. — Princeton, 2006.

Надійшла 03.02.2015

A.V. Ivchenko

ОЛЬВИЙСКИЙ ЗЕМЛЯНОЙ СКЛЕП ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена рассмотрению некоторых вопросов организации внутреннего пространства погребальных камер в земляных склепах некрополя Ольвии. По материалам склепа 2013/11 прослежен порядок совершения подзахоронений в эллинистические склепы, детально зафиксирован оставшийся *in situ* сопровождающий материал, прослежены детали деревянных конструкций гробовищ, в которых совершались погребения. Кроме того, благодаря исследованиям земляной конструкции склепа, особенностей сохранившихся частей его перекрытия и каменного заклада в дромосе, показано, что в отдельных случаях камеры могли специально забиваться грунтом после совершения последнего захоронения. Определена важность подробной фиксации мельчайших деталей погребального обряда для реконструкции погребального обряда эллинистического времени в некрополе Ольвии.

A.V. Ivchenko

OLBIAN GROUND VAULT OF THE HELLENISTIC PERIOD

The article discusses several issues on the inner space organization of burial chambers in ground vaults at the Olbian necropolis. Based on the vault 2013/11 materials, the order of making additional burials in Hellenistic crypts is traced, the accompanying materials found *in situ* are minutely recorded, and the details of construction of wooden structures in which the burials were made are traced. Moreover, owing to the research of the vault's ground structure and peculiarities of the preserved parts of its vaulting and grave slabs in the dromos, it is shown that in certain cases chambers could be deliberately filled with soil after the last burial. It is determined that a detailed record of the smallest components is important for the reconstruction of Hellenistic period burial customs at the Olbian necropolis.

А.О. Харламова

ПІДБІЙНІ ПОХОВАННЯ КОЧІВНИКІВ ХІІ—ХІІІ ст. НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

У статті розглядаються підбійні поховання кочівників розвинутого середньовіччя в середній течії Сіверського Дінця. Автор робить висновок, що вони входять до одного типологічного ряду та можуть належати донецькому об'єднанню половців.

К л ю ч о в і с л о в а: підбійне поховання, кочівники, типологія, половецьке об'єднання, тюрки.

Перш ніж розглянути поховання кочівників ХІ—ХІІІ ст. у середній течії Сіверського Дінця, варто звернути увагу на термінологію. Поширеним у науковому середовищі для визначення печенігів, торків і половців є термін

«пізні кочівники». В.М. Чхаїдзе поставив під сумнів доцільність використання цього терміну, вказуючи, що казахи, туркмени та башкири ХVІІІ—ХІХ ст. також є пізніми кочівниками. Натомість він запропонував користуватися загальним терміном «середньовічні кочівники» (Чхаїдзе 2009, с. 421). Однак, оскільки

© А.О. ХАРЛАМОВА, 2015

в цій роботі не будуть розглядатися, скажімо, болгарські та хозарські пам'ятки VIII—X ст., то пропонуємо вживати більш конкретизований термін «кочівники розвинутого середньовіччя», який використовували С.Н. Братченко, М.В. Квітницький і М.Л. Швецов (Братченко, Квітницький, Швецов 2012).

Єдність економіки, побуту та культури ускладнює поділ степових старожитностей на етнічні групи. Класифікувати поховання середньовічних кочівників досить важко ще й тому, що вони, зазвичай, не утворюють могильників, а розкидані на величезних просторах степів.

Незважаючи на це, дослідники неодноразово робили спроби розробити типологію поховань кочівників XI—XIII ст., адже загальновідомо, що поховальний обряд найбільш консервативний і є свого роду дзеркалом традиційних і характерних для певного етносу ідеологічних уявлень (Генинг 1990, с. 153).

В.В. Кравець, наголошуючи на змінній орієнтації небіжчика в похованні, динаміці обряду поховання коней у зв'язку з етнічними контактами та внаслідок інших чинників, запропонував розподілити всі поховання кочівників розвинутого середньовіччя на три групи за розміром ям (Кравець 2004, с. 217). Однак параметри ям першої групи, виділеної дослідником, наближаються до розмірів домовин. Щодо широкіх ям третьої групи, то вони, як правило, пов'язані з похованням коня. Отже, така класифікація навряд чи може бути застосована в нашому випадку.

Типологією поховань кочівників розвинутого середньовіччя займалися, передусім, такі дослідники як Г.О. Федоров-Давидов і С.О. Плетньова. Так, перший в основу своєї типології поклав орієнтування померлого та наявність чи відсутність кісток коня (Федоров-Давидов 1966, с. 123). Поєднуючи ці ознаки, він виділив вісім відділів і в кожному з них по кілька типів. Типи виділялися за формою могильної ями. Варто зазначити, що на сьогодні ця типологія є застарілою і не включає усі наявні типи поховань.

С.О. Плетньова окреслила загальні риси, притаманні печенізьким, торчеським і половецьким похованням. Поховання половецького часу (XII—XIII ст.), про які буде йтися, на думку дослідників, відрізняються тим, що курганні насипи в цей час споруджувалися із застосуванням каміння. Поховання здійснювалися в неглибокій ямі, головою на схід, поряд з людиною клали вбитого коня, орієнтованого мордою на схід (у деяких випадках — на захід).

Для цих поховань вважається характерним багатий і різноманітний інвентар, зокрема сильно викривлені довгі шаблі, овальні кресала, срібні гривни, сережки з напускною дутою біконічною намистиною, дзеркала тощо (Степи Евразии 1981, с. 218).

Таким чином, чіткої типології поховань кочівників розвинутого середньовіччя на сьогодні немає. Як слушно зауважив М.В. Квітницький, нині назріла потреба належного упорядкування усіх відомих поховань кочівників розвинутого середньовіччя, вираженого в картографуванні та створенні типологічної і культурно-етнічної рядності (Квітницький 2010, с. 121). Варто зауважити, що всі наведені типології базуються на одній чи двох ознаках і їх комбінації, тоді як, очевидно, слід враховувати сукупність багатьох параметрів, зокрема дерев'яні конструкції, наявність цілого кістяка коня чи його опудала, просторове співвідношення кісток коня та людини, поховальний інвентар тощо. Варто також розглядати поховання кочівників розвинутого середньовіччя у межах окремих регіонів, адже відомо, що кожен етнос у давнину займав свою екологічну нішу. Басейн середньої течії Сіверського Дінця, який охоплює південь Харківщини, північ Донеччини та Луганську область, цікавий тим, що тут проходить межа між Степом і Лісостепом. Мешканцям Лісостепу було недоцільно завдяки власній кліматичній специфіці займатися таким же видом господарювання, як і мешканцям Степу. В умовах переселення люди намагалися зайняти території з такими ж кліматичними умовами, як і в себе на батьківщині. Це накладало певний відбиток на тип поховального обряду.

Одним з типів поховань кочівників розвинутого середньовіччя є підбійні поховання, які супроводжуються, як правило, цілим кістяком коня. Цьому типу немає місця в класифікації Г.О. Федорова-Давидова, оскільки дослідник не враховував внутрішньомогильні конструкції та їх кореляцію з типом поховання коня та інвентарем. Ці поховання гуртуються в середній течії Сіверського Дінця (рис.).

Підбійні поховання були виявлені під час розкопок курганів поблизу сіл Сміле та Пришиб Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Під час їх аналізу виявилось, що аналогії цим похованням можна знайти в матеріалах розкопок В.О. Городцова на Харківщині та Донеччині, М.Є. Бранденбурга в Пороссі тощо. Об'єднує їх конструкція могили — з підбоям, вкладення небіжчика у видовбану колоду, на-

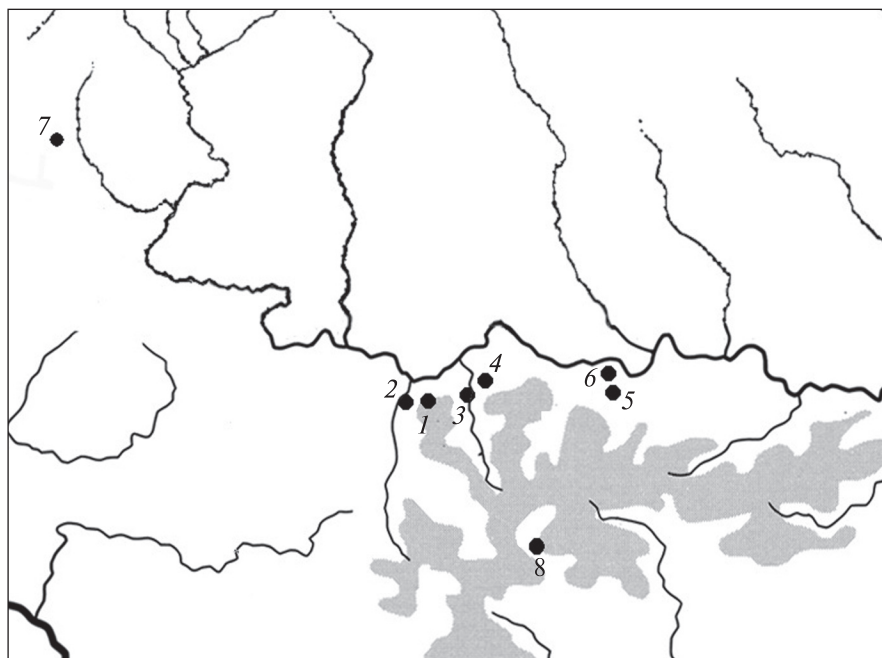

Рис. Поширення підбійних поховань кочівників розвинутого середньовіччя в середній течії Сіверського Дінця: 1 — Миколаївка; 2 — Черевківка; 3 — Селімівка; 4 — Кам'янка; 5 — Сміле; 6 — Пришиб; 7 — Рідний Край; 8 — Велике Оріхове

явність зброї у похованні, вкладення до могили, як правило, цілого коня у вузді, на животі з підібганими кінцівками. Варто зупинитися на цих похованнях докладніше.

Одне з них було розкопане в кургані 3 (поховання 2) поблизу слободи Миколаївки (нині м. Миколаївка Слов'янського р-ну Донецької обл.). У насипі кургану на солом'яній підстильці лежав кістяк коня, на животі з підібганими ногами, головою на захід. Кінь був загнуданий та осідланий. Зліва від нього лежала колода у вигляді лад'ї. Біля східного краю колоди стояло бронзове відерце із залізною дужкою (скоріше за все, модель казана — А. Х.). У колоді лежав кістяк дорослої людини, випростано на спині, головою на захід, з кистю лівої руки на животі. Біля черепа знайдено два срібних дзвіночки з короткими ланцюжками та кільце з низькопробного срібла. В області таза — залізні пряжка та кільце (Городцов 1905, с. 228—229). Дзвіночки з ланцюжками (можливо, елементи головного убору) і відсутність зброї у похованні може опосередковано вказувати на те, що тут була похована жінка. Про те, що поховання було здійснене в підбої, може свідчити той факт, що могильна пляма прослідкована не була, а в усіх інших випадках В.О. Городцов на неї вказує і за можливості наводить розміри могили. Казан вказує на достатньо пізній час здійснення поховання — XII—XIII ст. (Шведцов 1980).

Близьке до нього поховання 3 кургану 4 біля слободи Миколаївки (Городцов 1905, с. 230—231, Табл. XV). На рівні горизонту в центрі кургану було виявлено споруду у вигляді двоскатного даху над кістяком коня. Загнузданий та осідланий кінь був покладений на животі з підібганими ногами. Правіше кістяка коня було виявлено могильна пляма витягнуто-овальної форми. На дні могили лежала дубова колода з кришкою. Із західного боку домовини (в головах) стояв глиняний горщик. У колоді містився випростаний кістяк дорослої людини, орієнтований на захід. Біля лівої щоки лежала дерев'яна чашка, зліва від небіжчика була покладена довга залізна шабля, біля пояса — шкіряний гаманець зі шматком магнітного заліза, у правій руці — кольчуга, а під нею сагайдак із залізними стрілами. На ногах збереглися залишки шкіряного взуття і шпора із зірочкою, на грудях уціліли фрагменти шовкової тканини та шовкових позументів. Шпора вказує на доволі пізній, післямонгольський час здійснення поховання. Це поховання Г.О. Федоров-Давидов відніс до типу XX відділу Б, охарактеризувавши його як «поховання в широкій ямі, на північ від людини кістяк коня, звернений головою на схід». До цього ж типу вчений зарахував і ще одне поховання, вказавши, що там «прослідкований вертикальний паркан з плашок між кістяками коня та людини» (Федоров-Давидов 1966, с. 125). Це поховання 3 кургану

ну 1 біля хутора Черевків (нині м. Слов'янськ Донецької обл.). У північній частині насипу кургану було виявлено паркан з дубових колотих дошок, орієнтований зі сходу на захід, завдовжки 3,20 м, заввишки 1,25 м. Ширина дошок в середньому становила 0,20 м. З північного боку паркану, навалившись на нього, лежав кістяк загнужданого й осідланого коня, з підібганими під себе ногами, лише ліва передня нога трохи випростана вперед (можливо, з'їхала у підбій — А. Х.). Спинна частина тулуба коня була вирубана та поставлена на ребро позаду коня. З південного боку паркана було виявлено домовину-колоду з кришкою. У домовині лежав випростаний кістяк, орієнтований головою на захід. Від кисті правої руки вздовж кістяка донизу йшов берестяний сагайдак, у середині якого лежало п'ять залізних вістер стріл. Уздовж лівого боку кістяка була залізна шабля із залишками дерев'яних піхов (Городцов 1905, с. 264—265, Табл. XV). За результатами аналізу череп віднесено до тюркського типу (Дебеч 1930).

Поховання 3 кургану 4 поблизу слободи Миколаївки та поховання 3 кургану 1 біля хутора Черевків С.О. Плетньова відносить до змішаного торко-печенізького типу (Плетнева 1958, рис. 7).

Однак вчені не звернули увагу, що розкопки цих поховань проводилися на початку ХХ ст. В.О. Городцовим, який міг просто не помітити підбій, в якому і лежав кістяк людини. М.В. Квітницький вказує на помилки в інтерпретації поховань кочівників розвинутого середньовіччя в археологічних звітах другої половини ХХ ст. (Квітницький 2010, с. 121).

На те, що всі вказані поховання були здійснені в підбоях, вказує досить значна глибина поховань (близько 2,0 м) і те, що дослідником у всіх випадках спершу був виявлений кістяк коня, а вже потім — могильна яма або колода. Скоріш за все, кінь розміщувався вище самого поховання (на сходинці). Також на підбійне поховання вказує так зв. паркан — очевидно, заклад підбою, до якого і прилягав кістяк коня. Оскільки кінь лежав боком, то він, очевидно, також був покладений на живіт.

Типологічно близьке до наведених поховань і поховання 1 кургану 1 поблизу слободи Селімівки (нині с. Кірове Артемівського р-ну Донецької обл.). На горизонті було виявлено колоду. Кришка була знята, розламана та залишена в західному кінці домовини. Кістяк виявився порушеним і викинутим з домовини, за виключенням правої лопатки, завдяки якій

зроблено висновок, що небіжчик був орієнтований на захід, лежав на спині. З лівого, північного боку від домовини, розташовувався паркан, споруджений з товстих дубових дошок. За ним лежав кістяк коня, що прилягав лівим боком до дошок. Від нього в початковому положенні зберігся лише таз і задні кінцівки, все інше було порушене, а череп кинутий у домовину. Були знайдені фрагменти зброї, уламки залізної широкої шаблі чи меча, уламки залізних стремен, шматки залізної кольчуги (Городцов 1905, с. 234—235). Кольчуга вказує на половецький час здійснення поховання.

Ще одне поховання з цілим кістяком коня було виявлено в кургані 10 (поховання 2) біля хутора Кам'янка (нині м. Сіверськ Артемівського р-ну Донецької обл.) У насипу лежав майже неушкоджений кістяк коня, з підібганими ногами, головою на захід, кістки його спини виявились потривоженими, череп відсутній. На 0,3 м нижче і трохи збоку було відкрито берестяну колоду. На кришці колоди лежали шматки тонкого заліза. У колоді — переплутані та розкидані кістки людського скелета. Поховання пограбовано, вочевидь, незадовго після смерті небіжчика, коли кришка домовини ще не встигла згнити, і її можна було зняти, а потім покласти на своє місце (Городцов 1907, с. 296). Очевидно, це поховання також було здійснене в підбої, який залишився непоміченим.

У кургані 12 (поховання 2) біля хутора Кам'янка було розкопано ще одне таке поховання. З горизонту була відкрита яма еліптичної форми. На дні ями виявилася берестяна домовина-колода. Вище домовини з північного боку лежав цілий скелет коня з підібганими ногами, головою на захід. У домовині лежав кістяк, на спині, у випростаному положенні, головою на схід. У кисть правої руки був вкладений шматок срібної шийної гривни, в ногах лежали посудина та залізне стремено, на поясі був ніж (Городцов 1907, с. 298).

На те, що ці поховання були здійснені саме в підбоях, вказують аналогії з іншими похованнями в середній течії Сіверського Дінця. Це поховання 2 кургану 1 поблизу с. Сміле Слов'яносербського р-ну Донецької обл. У материк розміщувалась могильна яма з підбоем. З північного боку була розташована сходинка, на якій був розміщений цілий скелет загнужданого й осідланого коня з підібганими ногами. Кінь був орієнтований черепом на південний захід. Підбій розташовувався з південного боку, вхід перекривали плахи з розщеплених

стовбурів дуба та берези. На дні підбою лежала дубова колода з кришкою, у ній — кістяк дорослого чоловіка, покладений випростано на спині, головою на північний схід. Кисть лівої руки лежала на тазі. В кисті правої руки — частина витої залізної гривни, зліва на руці — шабля, між ногами біля таза лежало кресало, а в ногах стояла дерев'яна чаша-черпачок (Братченко, Квітницький, Швецов 2012, с. 7—8). М.В. Квітницький датував це поховання другою половиною XII — початком XIII ст. (там само, с. 102—103). Поховання було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому (там само, с. 119).

Практично аналогічне йому поховання 21 кургану 2 поблизу с. Пришиб Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Поховання було впусене в центр насипу. У південній стінці був розташований підбій. На дні вхідної ями лежав цілий скелет загнuzданого й осідланого коня з підібганими ногами, орієнтований на захід—південний захід, кістки лівої ноги частково з'їхали у підбій. Дно підбою було на 0,9 м нижче від рівня дна вхідної ями, склепіння виявилось обвалене раніше під час пограбування. На дні розташовувалася дерев'яна колода, кришка якої була виламана під час пограбування. Всередині безладно розміщувалися кістки дорослої людини, тіло якої, імовірно, було орієнтоване на захід—південний захід. У підбої знайдено фрагмент чаші, ножа та навершя руків'я ножа або шаблі (Братченко, Квітницький, Швецов 2012, с. 18). М.В. Квітницький датував поховання другою половиною — початком четвертої чверті XII ст. (там само, с. 102—103). Це поховання, як і попереднє, було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому (там само 2012, с. 119).

Найпівнічнішим підбійним похованням, виявленим на Сіверському Дінці, є поховання в кургані біля с. Рідний Край Золочівського р-ну на Харківщині. Біля південної стінки могильної ями було зафіксовано дві сходинки, завширшки 0,38 і 0,30 м. Підбій зроблений у північній стінці ями, вхід до нього закривав дерев'яний заслон. На дні підбою виявлено білуватий органічний тлін від рослинної підстилки. Від скелета в анатомічному порядку збереглися лише кістки ніг у східній частині підбою. Судячи з їх розташування, небіжчик був покладений випростано на спині, головою на захід. Біля північної стінки камери знайдено дві залізні втулки від списа. В південно-західній частині камери розчищені кістки ніг і ребра великої тварини (Берестнев, Буйнов,

Бенда 1990, с. 31). Хоча дослідники не визначили час здійснення поховання, однак за типом поховальної конструкції воно може вважатись підбійним похованням кочовиків розвинутого середньовіччя.

Також два підбійні поховання були розкопані в курганній групі біля с. Велике Оріхове Макіївської міськради Донецької обл. Одне з них виявлене в кургані 1. Біля дна могильної ями, уздовж її північної стінки розташовувався виступ заввишки 0,35 м, уздовж південної — підбій, що обвалився. Заповнення ями — це щільна суміш гумусу та глини, в якій на різних глибинах виявлені безсистемно розташовані кістки дорослої людини та численні кістки різних відділів скелета коня (трубчасті кінцівки, ребра, хребці, череп тощо). Крім того, виявлено два залізні вістря стріли, двочленні вудила, двоє стрімен, уламок дуже тонкого листового золота, сердолікова намистина. Могила була повністю пограбована, на її дні речей не виявлено (Посредников, Кравец, Ткачев 1994, с. 145).

Ще одне поховання було розкопане в кургані 5. Поховальна споруда складалася з прямокутної у плані ями з виступом уздовж північної стінки з підбоєм. Східна стінка вхідної ями, виступу та підбою були зруйновані скарбошукацькою ямою, у заповненні якої виявлено уламки кісток коня (ребер, кінцівок, 4 зуба), залишки стлілого дерева, а також два вістря стріл, кістяний гудзик, кам'яна наковаленка, залізний пробій, залізні пряжки, намистина. На дні скарбошукацької ями та в підбої лежали безсистемно перевідкладені кістки скелета дорослої людини. Виходячи із загального розташування кісток, можна припустити, що небіжчик лежав головою на схід. Крім того, на дні підбою виявлені перевідкладені два залізні вістря стріл, залізний наконечник ремня, пряжка, уламки залізних деталей піхов, уламок залізного перехрестя шаблі, дрібні уламки дуже тонкого листового золота, гончарна посудина (Посредников, Кравец, Ткачев 1994, с. 159—165). Обидва поховання датовані другою чвертю — кінцем XIII ст. (там само, с. 166).

Варто зазначити, що у двох непограбованих похованнях, де кістяк людини був орієнтований не в західному, а в східному напрямку, його супроводжувала частина витої залізної гривни (Потемкина 2012, с. 8), що лежала у кисті правої руки та була ознакою влади.

Цікаву інтерпретацію поховань із західним і східним орієнтуванням запропонував Ю.О. Мотов. Він звертає увагу, що територія Давньотюркського каганату традиційно поді-

лялася на два крила — західне та східне. У періоди криз каганати «розламувалися» на дві частини. Це сталося у 603 р. у Першому тюркському каганаті, з відокремленням Західного та Східного тюркського каганатів, які, в свою чергу, теж розпалися на дві частини. На території Західного каганату серед кам'яних статуй доволі численною групою були зображення жінок, при цьому статуї встановлювалися обличчям на захід. Так само були орієнтовані й небіжчики. На Алтаї ж орієнтування похованих було, як правило, східним (Кубарев 2005, с. 16). На південний схід встановлювалися і кам'яні статуї (Кубарев 1984, с. 103, 109, 126, 127). Таким чином, різницю в орієнтуванні можна пояснити міграціями з території Західного або ж Східного каганату (Мотов 2011, с. 307—309). Разом із військами Батия на Дінець могли прийти кочівники з території Східного каганату. Можливо, саме цим і пояснюється високе соціальне становище небіжчиків, орієнтованих на схід.

Для поховань з цілим кістяком коня знаходимо практично повні аналогії в Пороссі. Це поховання в колоді поблизу с. Кагарлицька слобода, яке супроводжувалося скелетом загнужданого коня з підібганими ногами, з правого боку домовини лежав спис, а в кисть правої руки небіжчика був покладений ніж (Бранденбург 1908, с. 15). Ще одне подібне поховання поблизу цього ж села супроводжувалося не списом, а шаблею, покладеною з лівого боку від небіжчика (там само, с. 16). У такого ж типу поховання між селами Краснополки та Гадомка була покладена зброя, не інтерпретована М.Є. Бранденбургом, «у вигляді залізної палиці чи важкого клинка» (там само, с. 40—41). Поблизу с. Краснополки було виявлене і таке поховання з цілим кістяком, куди були вкладені і спис, і шабля (там само, с. 43—44). Цікавим є поховання воїна, виявлене поблизу с. Бурти. Небіжчик був покладений у дубову домовину головою на захід. На поверхні могили знайдено залізний спис (над домовиною чи навіть на домовині). Поряд з черепом небіжчика біля правого плеча лежав залізний шолом, на самому скелеті була кольчуга (чи панцир). З лівого боку від небіжчика була покладена шабля. У ногах скелета, поза домовиною, лежав тонкий бронзовий казан із залізною дужкою. Поряд з домовиною з північного боку в могилі знайдено цілий кістяк загнужданого й осідланого коня, на животі, з підібганими ногами, головою на захід (там само, с. 69—70).

Трапляються тут і доволі багаті поховання. Так, у кургані поблизу с. Цозарівка до могили, окрім шаблі, була покладена маленька срібна розетка, а через спину коня був перекинутий залізний панцир (Бранденбург 1908, с. 64). У кургані поблизу с. Бурти в домовину були покладені золоті скроневі кільця і золотиста парча (там само, с. 73). Дуже багатим було поховання в кургані поблизу с. Пешки. Біля небіжчика знайдено спис, залізний шолом з бармицею, шаблю та сагайдак. З лівого боку скелета лежала довга смуга золототканої візерунчастої тканини. Поховання супроводжувалося не одним, а двома кістяками загнужданих коней. Тут ми знаходимо і натяк на те, що поховання могло бути здійснене у підбої. М.Є. Бранденбург пише, що південна половина ями (тобто та, де лежав небіжчик) була заглиблена на 0,9 м, але дещо вкорочена (там само, с. 88—89). Ще одне поховання з двома кіньми (щоправда, лише один з них загнужданий) було досліджене в кургані поблизу с. Бурти. Небіжчик лежав у дубовій колоді, на правій руці у нього — срібний браслет, на самому кістяку також збереглися залишки тканини, серед них шматки товстої тканини із затканою золотою ниткою, найімовірніше, залишки кайми одягу (там само, с. 68—69).

Доволі цікавим є поховання хлопчика чи юнака поблизу с. Бурти в Пороссі. Небіжчик лежав у дубовій домовині, головою на захід. На шії скелета була срібна гривна та залишки тканини. Поряд з домовиною з північного боку лежав кістяк молодого загнужданого лоша, на лівому боці, дещо скручене (там само, с. 69).

Таким чином, у Поросся прийшли не лише дорослі чоловіки-воїни. Відомі тут і жіночі поховання. Одне з них було виявлене поблизу с. Бурти. Скелет жінки поклали в дубову колоду. У похованні знайдено уламки срібних тонких прикрас у вигляді ажурних бляшок і кілець, п'ять бурштинових намистин, два золотих дротяних кільця. Поряд з домовиною з північного боку лежав повний кістяк загнужданого коня, головою на захід (Бранденбург 1908, с. 72). Інше поховання біля цього ж села також було здійснене в дубовій колоді та супроводжувалося прикрасами — намистом і кільцем. Поряд з домовиною з північного боку виявлений цілий кістяк загнужданого коня, що лежав на животі (там само, с. 67—68). Біля с. Краснополки було виявлене пограбоване поховання у дубовій домовині чи колоді, в якому знайдено дві ромбоподібні пласкі підвіски з синюватого каменю з

отворами в куті та два невеликих золотих скро-
невих кільця з дроту. Поряд з домовиною з пів-
нічного боку виявлено кістяк цілого загнудан-
ного коня, але теж потривожений, головою на
захід (Бранденбург 1908, с. 43). Судячи з при-
крас, поховання теж було жіночим.

Отже, частина населення, яка залишила
підбійні поховання, перейшла в Поросся на
службу давньоруським князям. Ймовірно, се-
ред них були також жінки та діти, адже вияв-
лені жіночі поховання і поховання хлопчика-
підлітка здійснені повністю за кочівницьким
обрядом і не мають слов'янських рис.

Таким чином, підбійні поховання належать
до одного типу. Усі вони супроводжуються ці-
лим кістяком коня, укладеним з північного
боку від небіжчика на животі з підібганими но-
гами. В усіх випадках кінь був загнуданий та
осідланий. У підбої розміщувався кістяк люди-
ни, покладений випростано на спині, орієнто-
ваний на захід (іноді — на схід). Практично всі
поховання, окрім жіночих, супроводжувалися
зброєю. Ці поховання зближує також відсут-
ність жертвовної їжі та наявність колоди.

Там, де була можливість визначити час
здійснення поховання, виявилось, що вони бу-
ли впущені в зимовий час. Очевидно, це об'єд-
нання влітку кочувало вище по течії Дінця, а
взимку спускалося до Донецького кряжу, де
були сприятливі умови для тебенівки.

Поховання з цілим кістяком коня С.О. Плет-
ньова вважала половецькими. У цьому випад-
ку, очевидно, цілий кінь, покладений у похо-
вання, виступає не як етнічний індикатор, а
як ознака соціального статусу небіжчиків. Про
це говорить і доволі багатий поховальний ін-
вентар, і статусні речі, виявлені в деяких моги-
лах. Проте можна погодитися з дослідницею
у тому, що поховання належали, найімовірні-
ше, половцям. Датування поховань М.В. Квіт-
ницьким у межах другої половини XII — по-
чатку XIII ст. цьому не суперечить. Поховання,
розкопані на початку XX ст. В.О. Городцовим,
через відсутність матеріалів точно датувати не
можна. За аналогією з похованнями, виявлен-
ними на території Луганщини, можна припус-
тити, що вони належать до того ж періоду.

Підбійні поховання мають аналогії в Казах-
ському Алтаї. Це підтвердили останні археоло-
гічні дослідження в долині р. Каракаба, де були
розкопані три кургани з підбійними похован-
нями. У кургані 9 на дні вхідної ями уздовж пів-
денної стінки лежав кінь, у північно-західній
стілці могильної ями був викопаний підбій, вхід
до якого закривали кам'яні плити та дерев'яні

жердини. Небіжчик лежав у підбої на підстилці
рослинного походження випростано на спині,
орієнтований головою на схід. Справа від ньо-
го був покладений комплекс предметів озбро-
єння — шабля, лук, сагайдак зі стрілами. Зліва
на рівні кисті руки була розміщена дерев'яна
чашка, а на рівні гомілки — дерев'яне блюдо із
залишками супровідної їжі — частин туші коня
та хребців дрібної рогатої худоби. У районі стоп
був покладений вуздечний набір, сідло та стре-
мена. У курганах 11 та 4 небіжчики лежали на
дерев'яному настилі та були орієнтовані голо-
вою на північний схід. У кургані 11 вхід до під-
бою перекривали гілки кедр. На черепі небіж-
чика фіксувалися сліди маски з тонкої срібної
пластини. Справа від похованого лежав лук, на
рівні правої гомілки розміщувалася дерев'яна
чаша та керамічна посудина, а нижче — ве-
лике дерев'яне блюдо з хвостовими хребця-
ми, ребром коня і ножом. Зліва від небіжчика
лежав колчан і музичний інструмент. У ногах
було покладене сідло з вуздечкою і стремена-
ми. У кургані 4 на дні вхідної ями знайдено два
цілих кістяка коней, принаймні один з них був
загнуданий. У північній стінці могильної ями
був викопаний підбій, вхід до якого закривали
дерев'яні жердини. З лівого боку від черепа не-
біжчика лежало дерев'яне блюдо із залишками
супровідної їжі. Під лівою і правою рукою по-
хованого були покладені сагайдаки зі стрілами.
Від лівого боку грудей до правого коліна лежа-
ла залізна шабля. На ногах небіжчика було по-
кладено набір для сідла. Поховання датовані
VII—IX ст. (Самашев 2014).

Подібне поховання у підбої було дослідже-
не в кургані 1 могильника Аймирлиг 3 у Цен-
тральній Туві, поблизу поселення Чаа-Холь. У
вхідній ямі на сходинці заввишки 0,1—0,2 м
лежав кістяк осідланого коня на животі з підіб-
ганими ногами, головою на захід. Також тут
трапляються окремі кістки барана. Північніше
було виявлено підбій, вхід до якого закривав-
ся решіткою з березових кілків. У підбої вияв-
лено кістяк чоловіка, покладеного випростано
на спині, головою на схід, у «домовині» з гілок
акації. Зверху лежав дерев'яний щит, уздовж лі-
вої руки — берестяний сагайдак зі стрілами, під
яким було знайдено палаш у дерев'яних піхвах.
Справа лежали деталі лука, в ногах — залізний
казан. Поховання датоване другою половиною
VIII—IX ст. (Овчинникова 1982, с. 217).

Б.Б. Овчинникова виділяла підбійні похо-
вання в особливу групу поховальних пам'яток
давньотюркських племен (Овчинникова 1982).
На основі аналізу підбійних поховань цен-

тральноазійських тюрків дослідниця дійшла висновку, що для них характерне орієнтування по осі схід—захід і вертикально поставлені кам'яні плити, які відгороджували небіжчика від коня. На нашій території роль таких плит, очевидно, виконували дерев'яні дошки, які закривали підбій.

Коня клали в могилу для того, щоб він міг довести померлого до потойбічного світу. Не випадково в більшості випадків кінь у похованнях орієнтований на північ або на захід — саме в північно-західному секторі горизонту, за уявленням тюрків, був потойбічний світ. С.П. Нестеров вважає, що культу коня як такого в давніх тюрків не було, кінь був лише продуктом ритуального обміну (Нестеров 1990, с. 91), хоча деякі дослідники з ним не згодні і вказують на важливе значення коня у житті давніх алтайців (Игнат'єва 2008, с. 130—132). Не вдаючись детально до цієї дискусії, зазначимо, що все ж кульгові практики, пов'язані з жертвопринесеннями коня у кочівників XI—XIII ст. нам невідомі. Натомість кінь у похованні практично завжди загнуданий і осідланий, що вказує, у першу чергу, на його транспортну функцію.

Цікавим є питання про витоки обряду поховання у видовбаній колоді. У цьому плані особливого значення набуває легенда про походження половців, відома в переказі перського літописця Рашид-ад-Діна. Відповідно до легенди, кипчаки (самоназва половців) — нащадки хлопчика, який народився в дуплі. Звідси виводять етнонім «половці» — ті, що пішли з пола, з дупла. Знаючи про цю легенду, русичі могли назвати так кипчаків. Невідомо, наскільки ця версія походження етноніма є правдивою, але вона дає можливість припускати, що на ранньому етапі існування дерево в кипчаків відіграло значну роль. Мабуть, цю історичну пам'ять вони і зберегли як легенду. Можливо, в похованні в колоді був своєрідний сакральний зміст — народ, який вийшов з дерева, в нього ж і повертається.

За визначенням А. Тойнбі, кочівництво, що виникло близько 4 тис. років тому, було своєрідною відповіддю на зміни природно-кліматичних умов (Тойнбі 1991, с. 184). Усі кочові народи на ранньому етапі свого існування були осілими, і дерево дійсно могло відігравати в їхньому житті важливу роль — як паливо для вогнищ, будівельний матеріал для жител тощо. Тюрки як етномовна спільнота сформувалися на території Алтаю і степів Азії у I тис. Очевидно, на Алтаї і слід шукати витоки обряду поховання в колоді.

Щодо цього привертає увагу Кудиргинський могильник на Алтаї V—VI ст. — один з найдавніших могильників алтайських тюрків. На поверхні могили були позначені пласкими овальними викладками з каменів. Під ними в неглибоких могилах (у землі чи у видовбаній колоді) лежали небіжчики, здебільшого головою на схід. Поряд з ними, як правило, лежав кістяк коня (Киселев 1949, с. 278—279).

З Алтаю походить і відомий тюркський обряд ставити кам'яні статуї померлим. На відміну від статуй орхонських тюрків, на Алтаї статуї зображували не родичів померлого, а самого небіжчика. Їх ставили знатним людям, яких найбільше поважали. Серед статуй трапляються не лише пласкі, але й круглі скульптури, старанно оброблені, з індивідуальними рисами обличчя. Руки їх опираються на ефес шаблі або ж вони тримають у руках чашу (Киселев 1949, с. 297), що має прями аналогії з половецькими статуями східноєвропейських степів.

Таким чином, східноєвропейські кочівники принесли з Алтаю не лише традицію поховання у підбої, але й деякі інші риси поховального обряду, які, дещо видозмінившись, поширились на нашій території.

Близькі до поховань з цілим кістяком коня підбійні поховання з опудалом коня, виявлені на Луганщині. Одне з них (6) — розкопане в кургані 3 поблизу с. Сміла Словоносербського р-ну Луганської обл. У північно-західній частині могили була розташована сходинка заввишки 0,4 м, на якій в анатомічному порядку лежали задні кінцівки коня, відділені по тулуб. За розташуванням кісток можна стверджувати, що кінь був орієнтований на південний захід. Справа від сходинки на дні могили зафіксовано залишки колоди, в якій лежав скелет чоловіка на спині з випростаними уздовж тулуба руками. Небіжчик був орієнтований на південний захід. Уздовж гомілки лежали залишки сагайдака, справа від скелета — залізна шабля. Між гомілковими кістками розташовувався залізний ніж. На ногах зафіксовано залишки шкіряного взуття (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 8—9). Автори розкопок датували поховання другою половиною XII — початком XIII ст. (там само, с. 102—103). За сезонним відхиленням було вираховано, що поховання здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому (там само, с. 119).

Подібне поховання (2) було виявлене в кургані 3 поблизу с. Пришиб Словоносербського р-ну Луганської обл. Уздовж довгої північної стінки могильної ями розташовувалися дві

сходинки, які вели до підбою у південній стінці. На нижню сходинку спиралися плахи заслону. Перед заслоном в анатомічному порядку лежали відділені по тулуб кістки передніх і задніх кінцівок загнужданого коня, орієнтованого на захід. У заповненні траплялися залишки дерева, вапнякові камені, кістки барана (щелепа, лопатка), ребра та хребці людини. У підбої виявлено рештки колоди з кришкою. Посередині колода та кришка зруйновані грабіжниками, кістки людини зміщені. *In situ* збереглися лише кістки гомілки правої ноги, звідки зроблений висновок, що небіжчик був орієнтований черепом на захід—південний захід. У заповненні знайдені фрагменти кістяної обкладки лука та дрібні уламки залізних предметів, можливо, від шаблі або піхов. У ногах небіжчика, за колодою, стояв бронзовий (мідний) казан із залишками залізної ручки (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 22—23). Автори розкопок датували поховання другою — початком четвертої чверті XII ст. (там само, с. 102—103). Поховання здійснене в літній час — у травні або серпні (там само, с. 119).

Ще одне поховання (2) було виявлене в кургані 4 поблизу с. Сміле Слов'янсько-Сербської обл. У південно-східній стіні могили був розташований підбій. Перед входом до підбою розміщувалися череп і частини кінцівок коня, орієнтованого на схід—північний схід. Під час розчистки входу зафіксовано залишки плах, що стояли під нахилом і перекривали вхід до підбою. На його дні розташовувалася колода, де лежав скелет дорослого чоловіка, випростаного на спині, орієнтований черепом на схід—північний схід. Поховання було потривожене грабіжниками, або великими землерийними тваринами. Зліва уздовж тулуба лежала залізна шабля, поряд на тазовій кістці були залишки шкіряного мішечка з точильним каменем. Уздовж тулуба з правого боку розміщувався дерев'яний батіг (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 9—10). Автори розкопок датували цей комплекс другою половиною XII — початком XIII ст. Поховання було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому.

Подібне поховання (4) розкопане в кургані 5 біля с. Сміле. Уздовж північно-західної стінки в похованні була розташована сходинка, на якій в анатомічному порядку розкладені череп і відділені по тулуб кінцівки загнужданого коня. Кінь орієнтований на південний захід. Підбій розташовувався під південно-східною стінкою, вхід до нього перекривали поставле-

ні під нахилом плахи. У камері розміщувалася колода з кришкою. У колоді лежав скелет дорослого чоловіка, випростаний на спині, головою орієнтований на північний схід. За головою був залізний ніж, від плеча до стоп лежала залізна шабля. При вході до камери, біля колоди, лежали залишки лука та сагайдака з кістяними фігурними обкладками та чотирма стрілами (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 10—11). Автори розкопок датували поховання другою половиною XII — початком XIII ст. Поховання було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому.

На думку Б.Б. Овчиннікової, підбійні поховання можуть слугувати ознакою соціального статусу небіжчика, оскільки покласти до могили цілий кістяк коня або його опудало могли лише представники соціальної верхівки суспільства. Також дослідниця зазначає, що на високий соціальний статус покійного вказують чималі трудові затрати, необхідні для спорудження підбійного поховання, а також поховальний інвентар, який вирізняється своєрідністю комплексу (Овчиннікова 2000). Інші дослідники також виявили, що поховання у підбоях на території Західного Казахстану, які датуються VIII—XI ст., супроводжуються багатим інвентарем (Бисембаев 2003, с. 103).

Кочівницькі поховання з підбоями на території басейну середньої течії Сіверського Дінця також доволі багаті. На це вказує і наявність цілого кістяка коня, і видовбана колода (трудова затрата), і багатий, у порівнянні з іншими кочівницькими похованнями, поховальний інвентар. Так, у багатьох випадках поховання супроводжуються зброєю, а іноді навіть статусними речами, зокрема такими як модель казана та випрямлена гривна. Очевидно, що на нашій території підбійні поховання теж були ознакою соціального статусу небіжчиків.

Рядові кочівники ховали своїх померлих у простій ямі без будь-яких дерев'яних конструкцій, без кістяка коня, а іноді і без домовини. Такі «одиначні поховання» за класифікацією М.М. Серьогіна не можна розглядати як інокультурні, вони були обумовлені низьким соціальним статусом небіжчика (Сергін 2013). Через бідність поховального інвентарю віднести їх до певної групи та датувати дуже проблематично.

Проте спосіб покладення коня до могили є також і етнічною ознакою. А.Г. Атавін зазначає, що скіфи та сармати раннього залізного віку, сибірські та середньоазійські тюрки за часів середньовіччя ховали з людиною цілі туші

коней. Але в IX—X ст. на Алтаї і в Казахстані все частіше почали з'являтися поховання, де тушу коня замінювали його опудалом (Атавін 1984). Нині дослідники схилиються до думки, що в печенізько-торський час у могилу з покійником клали опудало коня з ногами, відділеними по перші суглоби, а іноді тільки голову тварини. З приходом в степи половців з небіжчиком ховають цілого коня або його опудало, але з ногами, відділеними по коліна та вище. Можливо, підбійні поховання з опудалом коня, які датуються доволі пізнім часом, свідчать про залишки печенізького населення, яке не покинуло цієї території і змішалось з новою хвилею прийшлих кочовиків, запозичивши в них деякі риси поховального обряду.

На думку більшості сучасних дослідників, «чистих» кочівників ніколи не існувало. Можна говорити лише про своєрідний симбіоз кочового й осілого населення (Степи Євразії... 1981, с. 5). Печеніги, торки, половці могли бути зовсім не етнічною спільнотою, а, перш за все, військово-політичною. Усі писемні джерела, які стосуються кочівників, були створені сусіднім осілим населенням, яких цікавила передусім військова міць і економічний потенціал кочівників.

Навіть нуклеарна, первинна община в кочівників не завжди збігалася з сімейно-родовими групами (Хазанов 2002, с. 234). Крім того, особливістю кочової общини є динамічність її складу. На відміну від багатьох селянських общин, у кочових відсутня така ознака як спільне проживання, в цьому випадку — кочування. У залежності від різних причин, зокрема від пори року, чисельності стада, продуктивності пасовищ, стану водних джерел, члени кочової общини можуть кочувати разом чи окремо (Хазанов 2002, с. 235). Таким чином, створюються сприятливі умови для влиття в общину інших етнічних елементів.

Слід також зазначити, що за часів середньовіччя основою самоідентифікації була приналежність до певного роду, племені, місця проживання, а зовсім не етнічна приналежність. Різні етнічні групи, до того ж з однаковим способом господарювання, могли перемішуватися між собою у різних комбінаціях.

Є чимало прикладів, коли матеріальна культура різних етнічних груп була однаковою. Особливо це характерно саме для кочівників, які були досить мобільними і, як правило,

не мали власних ремісничих центрів. Г.О. Федоров-Давидов визнає неможливість виділення торчеських старожитностей з печенізьких, щоправда, пояснюючи це писемно засвідченою спорідненістю торків і печенігів (Федоров-Давидов 1966, с. 141). В.М. Чхаїдзе наголошував, що в епоху середньовіччя на території Східної Європи не існувало етнічно «чистих» кочівницьких об'єднань — кожна наступна хвиля кочівників, перекриваючи попередню, включала частину населення з його власною культурою, що не тільки видозмінювалася під тиском більшості, а й сама чинила тиск на неї. На його думку, формування таких етнічних рис як спільна мова та культура в кочівників розвинутого середньовіччя так і не було завершене в результаті татаро-монгольської навали (Чхаїдзе 2009, с. 421).

Однак, незважаючи на це, типи поховань кочовиків розвинутого середньовіччя усе ж виділити можна. До одного з них належать підбійні поховання з конем, досліджені в середній течії Сіверського Дінця. Датуються вони половецьким часом, і, можливо, належать до нецькому об'єднанню половців, виділеному С.О. Плетнєвою.

Кочові об'єднання були в основному згруповані навколо великих водних потоків (Атавін 2008, с. 73). Не був винятком і Сіверський Донець. Таке розташування кочових об'єднань пов'язане як з традиційним веденням кочового господарства (меридіональні перекочівки по закріплених територіях), так і з розташуванням поселень осілого населення у тих місцях на берегах рік, де могла проходити торгівля з кочівниками. Така ситуація спостерігається не лише на нашій території, але й у Передкавказзі (Чхаїдзе 2009, с. 420) та на Нижньому Дону (Ларенок 1998, с. 128). Не варто забувати, що в середній течії Сіверського Донця проходив відрізок знаменитого Муравського шляху, який пов'язував ці території з Центральною Азією. Отже, розташування тут кочівницьких об'єднань видається цілком закономірним.

Питання виділення типів поховань кочівників наразі є дуже актуальним і перспективним для подальшого дослідження. Особливо важливим є пошук східних аналогій поховань східноєвропейських кочовиків і картографування поховань одного типу, що дасть можливість співвіднести їх з окремими етносами.

- Атавин А.Г.* Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X—XIV вв. // *СА.* — 1984. — № 1. — С. 134—144.
- Атавин А.Г.* Погребальный обряд и имущественно-социальная структура кочевников лесостепной и степной зоны Юга России в конце IX — первой половине XIII вв. (печенеги, торки, половцы) // *Древности Юга России. Памяти А.Г. Атавина (1954—2004).* — М., 2008. — С. 71—106.
- Берестнев С.И., Буйнов Ю.В., Бенда Г.С.* Звіт з ілюстративним матеріалом про науково-дослідну роботу «Дослідження археологічних пам'яток у зонах будівництва меліоративних систем у Шевченківському та Золочівському районах Харківської області у 1989 р.» // *Архив МАЭСУ.* — 1990. — Ф. 1. — О. 5. — Спр. 9.
- Бисембаев А.А.* Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII—XVII вв.). — Уральск, 2003.
- Бранденбург Н.Е.* Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. Работы в губерниях: Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области войска Донского. — СПб., 1908.
- Братченко С.Н., Квітницький М.В., Швецов М.Л.* Кочевники развитого средневековья на Северском Донце (по материалам 1978 г. Донецкой экспедиции Института археологии). — К., 2012.
- Генинг В.Ф. и др.* Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). — К., 1990.
- Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде // *Труды XII Археологического съезда.* — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—514.
- Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года. Дневник археологических исследований // *Труды XIII Археологического съезда.* — М., 1907. — Т. 1. — С. 211—365.
- Дебец Г.Ф.* Черепа кочевников з розкопів В.О. Городцова в Изюмському та Бахмутському повітах // *Антропология. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка за р. 1929.* — К., 1930. — Т. 3. — С. 89—95.
- Игнатъева О.П.* Лошадь в структуре традиционной культуры южных алтайцев // *Древние и средневековые кочевники Центральной Азии.* — Барнаул, 2008. — С. 130—133.
- Квітницький М.В.* Кочівники південноруського степу за доби розвинутого середньовіччя (історіографія, стан та перспективи дослідження) // *Проблеми давньоруської та середньовічної археології.* — К., 2010. — С. 110—123.
- Киселев С.В.* Древняя история Южной Сибири. — М.; Л., 1949 (МИА. — № 9).
- Кравец В.В.* О типологии погребальных памятников поздних кочевников Среднего Подонья // *Археологические памятники бассейна Дона.* — Воронеж, 2004. — С. 215—218.
- Кубарев В.Д.* Древнетюркские изваяния Алтая. — Новосибирск, 1984.
- Кубарев Г.В.* Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). — Новосибирск, 2005.
- Ларенок В.А.* Археологические памятники Нижнего Дона золотоордынского времени // *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы (тез. докл. VII Донской археол. конф.).* — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 128—129.
- Мотов Ю.А.* О Шиловском могильнике и миграциях тюрков // *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. Мат.-лы междунар. науч. конф., посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК.* — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 304—311.
- Нестеров С.П.* Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. — Новосибирск, 1990.
- Овчинникова Б.Б.* Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве. — СА. — 1982. — № 3. — С. 210—218.
- Овчинникова Б.Б.* Культурные трансляции в центрально-азиатском регионе расселения древних тюрков в I тысячелетии нашей эры // *Аскизские древности в средневековой истории Евразии.* — Казань, 2000. — С. 7—30.
- Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // *Труды Волго-Донской археологической экспедиции.* — МИА. — 1958. — № 62. — Т. I. — С. 151—226.
- Посредников В.А., Кравец Д.П., Ткачев Н.И.* Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время) // *Донецкий археологический сборник.* — Донецк, 1994. — Вып. 5. — С. 141—168.
- Потемкина Т.М.* Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами) // *Степи Европы в эпоху средневековья.* — Донецк, 2012. — Т. 10. — С. 7—36.
- Самашев З.* Культура ранних тюрков Казахского Алтая (по материалам некрополя Каракаба) // *Восхождение к вершинам археологии. Сб. мат.-лов междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева.* — Алматы, 2014. — С. 669—690.
- Серегин Н.Н.* «Одиночные» погребения раннесредневековых тюрков Алтае-Саянского региона и Центральной Азии: этнокультурная и социальная интерпретация // *Теория и практика археологических исследований.* — Барнаул, 2013. — 2 (8). — С. 100—108.
- Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.* — М., 1981. — Т. 18.

Тойнби А.Дж. Постигание истории. — М., 1991.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.

Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. — Алматы, 2002.

Чхаидзе В.Н. Кочевники XI—XIV вв. в степном Предкавказье: вопросы терминологии и этнической принадлежности // Пятая Кубанская археол. конф.: мат-лы конф. — Краснодар, 2009. — С. 419—422.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—202.

Надійшла 20.02.2015

А.А. Харламова

ПОДБОЙНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ КОЧЕВНИКОВ XII—XIII вв. НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

В статье рассмотрены подбойные погребения кочевников XII—XIII вв., которые группируются в бассейне среднего течения Северского Донца. Объединяет их конструкция могилы — с подбоем, помещение покойника в выдолбленную колоду, наличие оружия в погребении, помещение в могилу, как правило, целого занузданного коня на животе с поджатыми ногами, отсутствие следов жертвенной пищи. Таким образом, данные погребения относятся к одному типу и находят аналогии как в Поросье, куда переселилась часть кочевников, перейдя на службу к русским князьям, так и на Алтае в среде древних тюрок.

Автор сознательно не учитывал так называемые «одиночные» погребения кочевников развитого средневековья, поскольку они не дают практически никакой информации ни о времени погребения, ни об этнической принадлежности покойника. Что касается подбойных погребений, то они могут указывать на довольно высокий социальный статус покойника, о чем говорит сравнительно богатый погребальный инвентарь, но в то же время они выступают и этническим маркером, поскольку способы помещения коня в могилу, да и сами погребальные конструкции кочевников развитого средневековья значительно отличались. Подбойные погребения в среднем течении Северского Донца датируются половецким временем, их можно связать с так называемым донецким объединением половцев, которое кочевало здесь в этот период.

А.А. Kharlamova

UNDERCUT BURIALS OF THE 12th AND 13th CENTURIES NOMADS IN THE SIVERSKYI DONETS AREA

In the article, discussed are undercut burials of the 12th and the 13th centuries nomads grouped in the basin of the Siverskyi Donets River middle stream area. They are united by the grave structure: with an undercut, the buried is placed in a hollowed out log, presence of weapon in the burial, horse in bridle, usually the whole, placed on its stomach with its legs crossed under, and lack of funeral feast traces. Thus, the data from the burials refer to a single type and find their analogies both in the Ros River region where part of the nomads moved to, turning to service of Rus princes, and in Altai in the Ancient Turks' milieu.

The author deliberately did not take into consideration so called «single» burials of the nomads of the High Mediaeval period because they don't present any information neither on the date of the burial, nor on the ethnic identity of the buried. Concerning the undercut burials, they can indicate quite a high social status of the dead which is evidenced by relatively rich burial inventory, but at the same time, they can be also ethnic markers because the ways of placing the horse in the grave, as well as the burial structures themselves significantly varied in the High Mediaeval period. Undercut burials in the middle stream of the Siverskyi Donets River are dated by the Cumans period and they can be related with so called Donets Cumans' union which roamed here in this period.